

چکیده

تاکنون، دانش پژوهان کم و بیش به نقش محوری مسجد در شهرهای اسلامی توجه کرده‌اند. کارکردهای مسجد معمولاً در این محورها برشمرده می‌شود: عبادی، آموزشی، تربیتی، فرهنگی، ارتباطی، اجتماعی، معماری، حقوقی، نظامی و اقتصادی. افزون‌براین، می‌توان دو کارکرد مهم دیگر را نیز برای مسجد در نظر گرفت: ارائه‌ی الگویی از جامعه‌ی مطلوب دینی در مقیاس کوچک و فراهم آوردن فضایی مناسب برای تمرین شهروندی جامعه‌ی دینی. بررسی مجموعه احکام، آداب و آئین‌های مربوط به مسجد و شباهت‌های آن با ویژگی‌های جامعه‌ای دینی به‌خوبی این ادعا را اثبات می‌کند.

اشاره

خداوند متعال می‌فرماید:

«إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ وَ لَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ»^۱، مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا نترسیده‌اند؛ پس امید است که اینان از راه‌یافتگان باشند.

مسجد واژه‌ای است عربی از ریشه‌ی «سجد» و به معنای سجده‌گاه. البته، برخی بر این باورند که این واژه عربی‌شده‌ی واژه آرامی «مزگت» است.^۲ سجده یکی از اجزای نماز است و شاید سجده‌گاه‌نامیدن مکان برگزاری نماز برای مهم‌شمردن این جزء از نماز باشد. در متون دینی، سجده نهایت عبادت بنده در

^۱. سوره‌ی توبه، آیه‌ی ۸.

^۲. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، امیرکبیر، ج ۱۱، ۱۳۷۶، ص ۴۰۶۳. کلمه‌ی مسجد در متون فارسی سده‌ی چهارم به کار رفته است: «چون علی (علیه‌السلام) از در مزگت اندر آمد و ابن ملجم علی را یافت، شمشیر بزد». تاریخ‌نامه‌ی طبری، گردانیده منسوب به بلعمی، تصحیح محمد روشن، تهران، سروش، ۱۳۸۰، ص ۶۷۴.

آستان حق تعالی است: «السُّجُودُ مُتَّهَى الْعِبَادَةِ مِنْ بَنِي آدَمَ».^۳ در عرف و فرهنگ اسلامی، مسجد عبادتگاه مسلمانان است؛ ولی در اصطلاح شرعی تعریفی دقیق تر دارد: «المكان الموقوف على كافة المسلمين للصلاة»؛^۴ یعنی مکانی که برای نماز گزاردن همه‌ی مسلمانان وقف شده باشد. براین اساس، سه ویژگی اصلی مسجد از این قرار است:

۱. موقوفه بودن و در تملک فرد خاصی نبودن؛

۲. ویژه‌ی عده‌ی خاصی نبودن و برای همه‌ی مسلمانان بودن؛

۳. برای خواندن نماز استفاده شدن.

این واژه به صورت مفرد (مسجد) و جمع (المساجد) ۲۸ بار در قرآن آمده است که ۱۵ بار آن به صورت المسجد الحرام - مسجدی که کعبه در آن قرار دارد - و یک بار به صورت المسجد الاقصی - مسجد معروف بیت المقدس - است.^۵ در سال‌های اخیر، حجم نوشته‌ها درباره‌ی نقش، کارکرد، تاریخ، احکام و آداب مسجد افزایش چشمگیری پیدا کرده است. مروری بر سه کتاب شناسی «کتاب شناسی معماری مسجد»،^۶ «فهرست‌واره‌ی مسجد»^۷ (شامل معرفی ۴ کتاب و ۵۷ مقاله) و «کتاب شناسی مسجد»^۸ (شامل معرفی ۹۲ کتاب و ۱۷۵۴ مقاله) نمایی از این مطالعات را نشان می‌دهد.

کارکردهای مسجد و انگیزه‌های تأسیس آن

به نظر می‌رسد پیش از بعثت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نیز به محوطه‌ی اطراف کعبه مسجد گفته می‌شد؛ ولی بی‌تردید، این اصطلاح پس از هجرت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) از مکه به مدینه رواج یافت. نخستین اقدام اصلی پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در شهر مدینه تأسیس مسجد بود.^۹ پژوهشگران حوزه‌ی سیره‌ی نبوی، تاریخ اسلام و

^۳. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲، ج ۸۲، ص ۱۶۴.

^۴. بابانیا، محمدباقر، در سایه‌سار مساجد، ماهنامه‌ی کوثر، ش ۳۲.

^۵. عبدالباقی، محمدنژاد، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، القاهرة، دارالکتب المصریه، ۱۳۶۴، ص ۳۴۵.

^۶. شکری، فاطمه، کتاب شناسی معماری مسجد، مجموعه مقالات همایش مسجد، گذشته، حال، آینده، تهران، دانشگاه هنر، معاونت پژوهشی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۳۵۷ - ۴۰۴.

^۷. شاه‌حسینی، یونس، فهرست‌واره‌ی مسجد، مسجد، سال سوم، ش ۱۵، ۱۳۷۳، ص ۵۶ و ۵۷ و ۱۰۱.

^۸. عباسی‌نیا، سعید، کتاب شناسی مسجد، ج ۱، تهران، ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد، ج ۱، ۱۳۸۰.

^۹. برای نمونه ابن هشام، ج ۱ و ابن هشام، السیره النبویه، ج ۲ و مصطفی السقاء، ابراهیم الایاری، عبدالحفیظ شلیبی، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ص ۱۴۱ و ۱۴۳.

فرهنگ و تمدن اسلامی انگیزه‌های تأسیس مسجد و کارکردهای آن را به شکل‌هایی گوناگون بررسی کرده‌اند. می‌توان مجموعه نکات مورد توجه پژوهشگران را در قالب این محورها برشمرد: کارکردهای عبادی، آموزشی، تربیتی، فرهنگی، ارتباطی، اجتماعی، سیاسی، معماری، فضای کالبدی شهری، نظامی و اقتصادی.^{۱۰}

(۱) کارکرد عبادی

اصلی‌ترین کارکرد مسجد کارکرد عبادی آن است و نماز برترین و مهم‌ترین ادب و وظیفه‌ی دینی است. گرچه می‌توان نماز را در هر مکانی اقامه کرد، اما بر خواندن نماز در مسجد تأکید شده است و پاداش آن در مسجد- از مساجد کوچک محلی گرفته تا مسجدالحرام- از دوازده تا یکصد هزار برابر در غیر مسجد است.^{۱۱} آداب و آئین‌های عبادی دیگری نیز در مسجد برگزار می‌شود؛ مانند مجالس قرائت قرآن، مجالس و مراسم خواندن دعا، مراسم شب‌های قدر در ماه مبارک رمضان، مجالس عزاداری برای سالار شهیدان (در جوامع شیعی) و تخصیص نذورات و خیرات.

مفاد بیشتر منابع قدیمی درباره‌ی مسجد، توجه به جنبه‌ی عبادی آن و بیان فضایل، آداب و احکام آن است. در این دسته منابع، در کنار بیان فضایل مسجد و اهل مسجد، احکام واجب، حرام، مستحب و مکروه مربوط به مسجد نیز بیان شده است. نمونه‌هایی از این دسته منابع عبارتند از: «وسائل الشیعه»^{۱۲}، «سفینه البحار»^{۱۳}، «المحجۃ البیضاء»^{۱۴} و کتاب‌های مستقلی مانند «اعلام الساجد باحکام المساجد»^{۱۵} و «فرائد الفوائد

^{۱۰}. برای بحث‌هایی در این زمینه ر.ک: سلطان‌زاده، حسن، مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، تهران، آبی، ج ۱، ۱۳۶۵، ص ۲۶۵ و ۲۶۷ و سلطان‌زاده، حسن، روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، تهران، آگاه، ج ۱، ۱۳۶۲، ص ۲۰۴ و ۲۰۸ و فلامکی، محمد منصور، باززنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۵، ص ۵۷ و ۶۱ و نقی‌زاده، محمد، مسجد کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، گذشته، حال، آینده، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۷۸.

^{۱۱}. العاملی شهید اول، محمد بن جمال‌الدین مکی، اللمعة الدمشقیة، ج ۱، بیروت، دارالعالم الاسلامی، ص ۲۱۲ و ۲۱۳.

^{۱۲}. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل الشریعه، قم، مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، ط ۱، ۱۴۰۹ ق، ج ۵، ص ۱۹۳ و ۲۹۷.

^{۱۳}. قمی، شیخ عباس، سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، بیروت، دارالتعارف، بی‌تا، ج ۱، ص ۶۰۰ و ۶۰۳.

^{۱۴}. فیض کاشانی، مولی محسن، المحجۃ البیضاء فی تهذیب الاحیاء، صححه و علق علیه علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به

جامعه‌ی مدرسین حوزه‌ی علمیه، ط ۲، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۶۶ و ۳۵۸.

^{۱۵}. الزرکشی، محمد بن عبدالله، اعلام الساجد باحکام المساجد، قاهره، دارالکتب المصری، ط ۲، ۱۴۰۳ ق.

دلیل پیامبر (صلی الله علیه و آله) برای تأسیس مسجد، در نگاه نخست، این است که ایشان می خواستند، در اقدامی نمادین، جوهره‌ی عبودی جامعه و حکومت را در اندیشه‌ی اسلامی بنمایانند؛ یعنی وقتی نخستین گام در مسیر نهاده‌سازی و آسان‌سازی عبادت برداشته و فضایی کالبدی برای عبادت ساخته شد، گویی بذری افشانده شد که گام‌های بعدی همگی ثمر آن بذر بود. در چنین تصویری، همه‌ی فعالیت‌های بعدی پیامبر (صلی الله علیه و آله) در مدینه برای ساختن جامعه‌ی اسلامی، مانند دایره‌های متحد‌المرکز، از همان جوهره‌ی عبودی نشأت گرفت. مسلمانان نیز، با پیروی از پیامبر، باید عبودیت خدا را جوهره‌ی هر شهر، جامعه و نظام اسلامی بدانند.

۲) کارکرد آموزشی

از همان آغاز، مسجد کارکردی آموزشی داشته است. پیامبر (صلی الله علیه و آله) بر گنده‌ای از چوب و بعدها بر فراز منبر مسجد می‌نشستند و احکام الهی و معارف اسلامی را بیان می‌کردند. این کارکرد بعدها نیز ادامه یافت و آموزش به بخشی جدانشدنی از مسجد بدل شد. در فضای داخلی مسجد، محراب نماد وجه عبادی و منبر نماد وجه آموزشی مسجد است. این رابطه تعاملی بین انسان و خدا که با وساطت پیشوای دینی صورت می‌پذیرد، از این مبنای بسیار مهم دینی برمی‌آید که چگونه فرد و جامعه از یک سو و انسان و خدا از سوی دیگر در اندیشه اسلامی تعامل می‌کنند.

در نگاهی تاریخی، آموزش‌های گوناگونی در زمینه‌ی علوم اسلامی، در مسجد، تعلیم داده می‌شده است؛ به‌ویژه قرآن، احادیث، احکام، اخلاق و علوم متعلق به آن‌ها، به‌خصوص علم کلام و فقه.^{۱۸} تأسیس کتابخانه‌های بزرگ و معتبر در مساجد نیز با نقش آموزشی مساجد مرتبط بوده است.^{۱۹} در کنار

^{۱۶} . تبریزی، محمد زمان بن کلبعلی، فرائد الفوائد در احوال مدارس و مساجد، به کوشش رسول جعفریان، تهران، احیاء کتاب، دفتر نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۳.

^{۱۷} . برای احکام مسجد می‌توان از این منابع نیز بهره جست: فلاح‌زاده، محمد حسین، احکام مسجد، قم، دلیل، ۱۳۷۴ و نوبهار، رحیم، سیمای مسجد، ج ۲، قم، مؤلف، ج ۲، ۱۳۷۳ و مبلغی، احمد، فقه مساجد، کوثر، ش ۱۰ و نیز مباحثی پراکنده در بخش مکان نمازگزار در رساله‌های عملیه و کتب فقهی.

^{۱۸} . شلبی، احمد، تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه‌ی محمد حسین ساکت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۱، ص ۹۶ و ۹۷.

^{۱۹} . درباره‌ی کتابخانه‌های مساجد، ر.ک: سیاهی، محمد مکی، تاریخ کتابخانه‌های مساجد، ترجمه‌ی محمد عباسپور، محمدجواد مهدوی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۳. این کتاب با نام نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی نیز به همت علی شکوئی ترجمه شده است و سازمان

نقش ثابت آموزشی، مسجد محل تشکیل کلاس‌های درسی و بحث‌های علمی نیز بوده است. مردم با مراجعه به امام جماعت یا مدرسان دروس دینی کلاس‌های آموزشی تشکیل می‌دادند. نمونه‌هایی از مساجد مهم و فعال در امر آموزش عبارتند از: مسجدالحرام، مسجدالنبی، جامع بصره، جامع کوفه، جامع فسطاط (جامع عمرو بن عاص)، مسجدالاقصی، جامع دمشق، جامع زیتونه، جامع قیروان، جامع منصور در بغداد، جامع قرطبه، جامع قرویین (فارس مراکش)، جامع ابن طولون و جامع الازهر.^{۲۰}

۳) کارکردهای تربیتی

معمولاً، به وجه تربیتی مسجد در پیوند با وجه آموزشی^{۲۱} توجه می‌شود. نمی‌توان این پیوند و نیز پیوند مباحث تربیتی را با وجه عبادی مسجد نادیده گرفت، اما تردیدی نیست که تربیت مقوله‌ای متمایز با عبادت و آموزش است. مسجد کانونی است برای رشد اخلاق فردی و اجتماعی افراد جامعه‌ی اسلامی و مکانی برای آشناسدن آنان با رذایل و فضائل اخلاقی و راه‌های دوری‌جستن از رذایل و رسیدن به فضائل. کارکرد تربیتی، از منظری دیگر، با کارکرد تمرین‌شهروندی جامعه‌ی دینی پیوند و همپوشانی دارد.

۴) کارکرد فرهنگی و ارتباطاتی

مسجد اصلی‌ترین مکان شکل‌دهی افکار عمومی، فرهنگ‌سازی و اطلاع‌رسانی در تمدن اسلامی بوده است. ندای «الصلاة جامعة»، در عهد پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و پس از آن، فراخوانی عمومی برای گردهم‌آوردن مسلمانان در مسجد بوده است. پس از تشریح اذان، مردم در اوقات غیر نماز نیز با بانگ مؤذن به مسجد می‌آمدند.^{۲۲} سوق‌دادن مسلمانان به هنجارها و گرایش‌های مورد نظر اسلام نیز در مساجد صورت می‌گرفته است. پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و جانشینانش مردم را در مسجد برای حضور در جنگ و جهاد برمی‌انگیختند و خطیبان جمعه نیز - که سخنگویان حکومت بودند - از همین طریق خواسته‌های حکومت را مطرح و افکار مردم را

مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی در همان سال ۱۳۷۳ آن را منتشر کرده است؛ در زمینه‌ی کتابخانه‌های مساجد ایران نیز ر. ک: کریمیان سردشتی، نادر، تاریخ کتابخانه‌های مساجد ایران، تهران، کتابخانه‌ی موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۸.

^{۲۰} غنیمه، عبدالرحیم، دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ترجمه‌ی نورالله کسای، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲، ص ۶۱ و ۸۲

^{۲۱} ر. ک: ضرابی، عبدالرضا، نقش و عملکرد مسجد در تربیت، معرفت، ش ۳۳.

^{۲۲} محمدبن سعد، الطبقات الکبری، بیروت، داربیروت، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۱۴۶.

با این خواسته‌ها همسو می‌کردند.

در فضای کالبدی شهر، مساجد به دو دسته تقسیم می‌شدند: مسجد جامع و مساجد محلی. مساجد محلی در دسترس ساکنان محله‌های گوناگون شهر بود؛ ولی در هر شهر معمولاً یک مسجد - که معمولاً بزرگ‌تر بود و تقریباً در مرکز شهر قرار داشت - وجود داشت که محل اجتماع عمومی مردم شهر و محل برگزاری نماز جمعه بود و مسجد جامع نام داشت. به دلیل جایگاه مسجد جامع و تأثیر آن در شکل‌دهی افکار عمومی، امام جماعت آن، که امام جمعه نیز بود، به‌ابتکار حکومت تعیین می‌شد و لذا مسجد جامع تریبون رسمی حکومت بود. مسلمانان به مساجدی مانند مسجد کوفه، مسجدالنبی و مسجدالحرام از مسجد جامع نیز بیشتر توجه می‌کردند.

۵) کارکرد اجتماعی

مسجد کارکردهای اجتماعی مختلفی نیز دارد؛ مانند گردآوری کمک برای مستمندان، برگزاری مراسم ترحیم مردگان، نگهداری از متوفی تا پیش از خاکسپاری (به‌ویژه در روستاها و شهرهای کوچک)، برگزاری جشن‌ها و گردهمایی‌ها (بیشتر در مسجد روستاها و شهرهای کوچک یا محیط‌های بسته مانند مسجد دانشگاه‌ها)، جادادن موقت به درراه‌ماندگان (به‌ویژه در مسجد کنار جاده‌ها)، اعلام اشیای گمشده و پیدا شده (گرچه این کار در مسجد مکروه است)، استخاره و تفأل امام جماعت به قرآن برای مردم و توزیع کالا بزرگ یا کالاهای سهمیه‌بندی شده (گرچه به‌صورت موقت مانند آنچه در سال‌های اولیه پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران صورت گرفت). کارکردهای اجتماعی مسجد ثابت و یکسان نیست؛ بل متناسب با محیط فرهنگی و جغرافیایی فرق دارد.

۶) کارکرد سیاسی

یکی از کارکردهای مسجد در تاریخ و تمدن اسلامی کارکرد سیاسی بوده است. پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) پایه‌های حکومت نوپای مدینه را در مسجد مدینه محکم کردند و بسیاری از برنامه‌ریزی‌های سیاسی را در مسجد سازمان دادند. پس از رحلت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، بیعت رسمی با خلفای جانشین ایشان در مسجد صورت گرفت. در عهد خلافت ابوبکر، حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) خطبه‌ی مشهور خود بر ضد خلیفه را در

مسجد ایراد کرد. جنبش‌هایی مانند جنبش مختار و جنبش زیدین‌علی نیز از مسجد آغاز شد. در سده‌های معاصر، نقش و کارکرد سیاسی مسجد در کشورهای اسلامی محدود شده بود؛ اما نشانه‌هایی از احیای آن به چشم می‌خورد. برای نمونه در جریان پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، مساجد بار سیاسی بسیار سنگینی به دوش کشیدند. در زمان حاضر نیز مسجدالاقصی در بیت المقدس، که پای در بند صهیونیسم و چشم به همت مسلمانان دارد، کارکرد سیاسی چشمگیری دارد.

۷) معماری و فضای کالبدی شهری

وجه دیگر کارکرد مسجد توجه به فضای کالبدی شهری و کارکرد معماری آن است. معماری مسجد نوعی معماری پررمزوراز است و در نگاهی کلی، نماد اندیشه‌ی توحیدی و واسطه‌ی عالم علوی با عالم سفلی است. از دیگر سو، پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نخستین اقدام خود را برای ساختن جامعه‌ی جدید با فعالیت معماری آغاز کرد. این امر نشان‌دهنده‌ی اهمیت و نقش فضاهای کالبدی شهری در هر جامعه‌ی آرمانی است. به این ترتیب، مسجد در قالب نخستین فضای کالبدی شهری، در جامعه‌ی اسلامی، جای خاص خود را باز کرد. البته، پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) شهر یشرب را تأسیس نکرد؛ ولی ساختن جامعه‌ی نو در این شهر را از بنانهادن مسجد آغاز کرد. بعدها، مسلمانان ساختن شهرهای جدید مانند کوفه، بصره و قاهره را با ساختن مسجد آغاز کردند. در این شهرها، نخست مکان مسجد مشخص می‌شد و سپس با محور قرار دادن آن، محله‌ها خیابان‌ها، بازار و ... شکل می‌گرفت. این اقدام نمادین، جوهره‌ی عبودی شهر، جامعه و حکومت را در اندیشه‌ی اسلامی به خوبی نشان می‌دهد. محوریت مسجد در معماری شهری و چرخه‌ی امور شهر به صورت قطبی فرهنگ‌ساز، سهولت دسترسی مردم به مسجد و کثرت مساجد در محله‌ها از دیگر ابعاد جایگاه مسجد در فضای کالبدی شهری است.

در گذشته‌ی تمدن اسلامی، مسجد و مدرسه در میان عناصر سازنده‌ی شهر به دو قطب تبدیل شده بودند و بار اصلی فرهنگ‌سازی را بر دوش می‌کشیدند. این خود نماد بیرونی و تجسم جایگاه عبادت و علم به مثابه‌ی دو بال تعالی بشر در تفکر دینی است. معماری داخلی مسجد نیز مقوله‌ای مهم است و پژوهشگران بسیار به آن توجه کرده‌اند. بی تردید، نخستین مسجد ساخته‌شده در عهد پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بسیار ساده و حتی بدون سقف بوده است؛ ولی به تدریج مساجد هم از نظر معماری و هم از نظر بخش‌ها و اجزای

تشکیل دهنده تنوع و گسترش یافتند. به اصلی ترین اجزای مسجد در کتاب های مربوط به معماری مسجد توجه شده است.^{۳۳} تحول نقش مساجد متناسب با موقعیت های گوناگون، مستلزم تحول در معماری داخلی مساجد نیز هست.

۸) کارکرد حقوقی، نظامی و اقتصادی

برخی کاربردهای مسجد که در گذشته رواج داشته است، اکنون تقریباً از بین رفته است؛ مانند حل دعاوی مردم. برای مثال، امیر المؤمنان (علیه السلام) در گوشه ای از مسجد کوفه میان مردم قضا می کردند. نویسنده ی کتاب المساجد فی الاسلام مسجد را کاخ عدالت (قصر العدل) نامیده است.^{۳۴} کارکرد نظامی مسجد نیز از بین رفته است؛ مانند پرداختن به امور نظامی و مشورت های نظامی، به ویژه در صدر اسلام. همچنین، کارکردهای اقتصادی مسجد نیز به گذشته تعلق دارد؛ مثل نگهداری اموال نقدی عمومی در مسجد (بیت المال)^{۳۵}. البته مسائلی مانند هزینه ها و درآمدهای مسجد همچنان از مسائل رایج آن است.

۹) ارائه ی الگویی از جامعه ی مطلوب دینی

پیامبر (صلی الله علیه و آله) راهی سخت برای ساختن جامعه ای مطلوب پیش روی داشت. یکی از مهم ترین دشواری های پیامبر (صلی الله علیه و آله) همساز کردن ساکنان نواحی مرکزی شبه جزیره ی عربستان با جامعه ی مطلوب بود. یکی از سودمندترین و اثربخش ترین اقدامات برای رسیدن به این هدف، طرح الگویی بود در مقیاس کوچک تر از جامعه ی مطلوب و فراهم آوردن فضایی مناسب برای تمرین زندگی به منظور آماده شدن شهروندان برای زندگی در جامعه ی مطلوب.

امروزه، یکی از مهم ترین مباحث و چالش های برنامه ریزی و مدیریت استراتژیک چگونگی همسو کردن اعضای سازمان یا گروه اجتماعی با اهداف کلان است. از جمله راه حل ها، طرح الگویی کوچک است از وضعیت مطلوب و فراهم آوردن زمینه ی رسیدن به درکی کلی از آینده. این رویه را در طراحی، ساخت و معرفی بناهای عظیم نیز مشاهده می کنیم. مروری بر احکام و آداب مسجد نشان می دهد

^{۳۳} . حاج سید جوادی، ص ۳۶۷ به بعد و زبرشیدی، ص ۲۰۹ و ۲۴۵.

^{۳۴} . الولی، المساجد فی الاسلام، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۴۰۹ ق، ص ۱۵۹ و ۱۶۲.

^{۳۵} . همان، ص ۱۱۶.

که این مکان چه نقشی در عهد مدنی پیامبر (صلی الله علیه و آله) ایفا کرده است.

۱۰ آداب مسجد، ویژگی جامعه‌ی دینی

اگر موارد زیر توجه کنیم، درمی‌یابیم که مسجد چگونه می‌تواند مقیاسی کوچک از جامعه‌ی دینی باشد. عدم امکان مالکیت فردی در مسجد، حرمت فروش زمین و اموال مسجد، سهم یکسان همه‌ی افراد جامعه‌ی اسلامی از مواهب مسجد درقبال مساوات در استفاده از مواهب طبیعی سرزمین و عدم مالکیت حاکمان جامعه بر امکانات عمومی؛ ورود با طهارت به مسجد درقبال پاکی درونی که شرط نخست شهروندی جامعه‌ی دینی است؛ وجوب پاک نگاه‌داشتن مسجد از آلودگی‌ها و نجاسات درقبال کوشش برای پاکی فضای مادی و معنوی جامعه‌ی اسلامی؛ پرهیز از بیهوده‌گویی در مسجد درقبال ضرورت استفاده‌ی بهینه از فرصت‌ها در مسیر خداجویی جامعه‌ی دینی؛ مجازنبودن ورود غیرمسلمان به درون مسجد درقبال ضرورت حفظ حریم و حرمت جامعه‌ی اسلامی؛ استحباب حضور در مسجد بعد از شنیدن اذان درقبال ضرورت حساس‌بودن به شعائر عمومی و فراخوان‌های جامعه‌ی اسلام؛ پیشی‌گرفتن بر دیگران در رفتن به مسجد و تأخیر در خروج از آن درقبال ضرورت تسریع در پیوستن به جامعه‌ی اسلامی؛ پوشیدن لباس فاخر و پاکیزه و خوشبوکردن خویش درقبال حفظ زیبایی‌های ظاهر جامعه‌ی دینی؛ کراهت همنشینی و مشورت با کسانی که به مسجد نمی‌روند درقبال لزوم رعایت مرز حیا و اعمال محدودیت‌هایی در برابر کسانی که به ضوابط جامعه‌ی اسلامی تعهد ندارند؛ ایستادن در صفوف نماز جماعت فارغ از موقعیت‌های اجتماعی درقبال عدالت و برابری در جامعه‌ی دینی درعین تعدد طبقات و گروه‌های اجتماعی؛ ایستادن افرادی که شایستگی جانشینی امام جماعت را دارند درقبال شایسته‌سالاری دینی در هرم قدرت جامعه؛ در نظر گرفتن وضعیت ضعیف‌ترین نمازگزاران از سوی امام جماعت درقبال ضرورت رعایت حال ضعیف‌ترین اقشار جامعه؛ تبعیت همگان از امام جماعت درقبال پیروی از فرمان رهبر دینی؛ ضرورت نداشتن تبعیت مأمومان از امام، در الفاظ، جز تکبیره‌الاحرام درقبال آزادی اظهارنظر محدود به ضوابط شرعی در جامعه‌ی اسلامی؛ ضرورت پیشی‌نگرفتن مأمومان از امام درقبال لزوم تبعیت مردم از حاکمیت در تصمیم‌گیری‌های ضروری؛ ضرورت تفقد نمازگزاران از یکدیگر درقبال خیرخواهی اجتماع؛ فراهم‌آوردن شرایط برای پیوستن

تازه‌واردان به نماز جماعت درقبال ضرورت تسهیل راه‌های جامعه‌پذیری و فرهنگ‌پذیری در جامعه‌ی دینی.

۱۱) تمرین شهروندی جامعه‌ی اسلامی

حضور مستمر مسلمانان در مسجد، با چنین آداب و احکامی، نخست به آن‌ها نگرشی کلان‌دربرابر آینده می‌داد و آنان را برای مشارکت در ساختن چنین جامعه‌ای آماده می‌کرد. درعین‌حال، این حضور مسجدیان را به تدریج متناسب با جامعه‌ی آرمانی و مطلوب تربیت می‌کرد؛ زیرا مسجدیان آداب شهروندی در جامعه‌ی دینی را در مقیاسی کوچک‌تر تمرین کرده بودند. این کارکرد مسجد، نقشی مهم در تحقق آرمان‌های کلان‌دینی برای تحقق جامعه‌ی اسلامی داشته است؛ زیرا یکی از راهکارهای اسلام برای تحقق آرمان‌های کلان تحقق آن آرمان‌ها در محدوده‌ای کوچک بوده است.

جمع‌بندی

در متون دینی اسلامی، مساجد «خانه‌های خدا در زمین» هستند و بسیار گرامی داشته شده‌اند.^{۲۶} همچنین، پاداش و فضیلت بسیاری برای بناکردن مسجد، تعمیر و آبادانی آن، پررونق‌نگه‌داشتن آن و رفت‌وآمد به آن در نظر گرفته شده است. به استناد این متون، خداوند برای بناکننده‌ی مسجد خانه‌ای در بهشت بنا می‌کند.^{۲۷} صفات آبادکنندگان مسجد عبارت است از: ایمان‌آوردن‌گان به خدا و روز جزا، برپادارندگان نماز، پرداخت‌کنندگان زکات و کسانی که جز از خدا نمی‌ترسند. همچنین، آمده است که اهل مسجد ایمان و آراستگی دارند و خداوند از آن‌ها نگهداری می‌کند؛ زیرا آنان در مسجد نماز می‌خوانند و در نتیجه خداوند نیازشان را رفع می‌کند.^{۲۸} امیرالمؤمنان (علیه‌السلام) نیز هشت فایده‌ی برای رفتن به مسجد برشمرده‌اند که از جمله‌ی آن‌ها پیوند دوستی با مؤمنان، فراگیری دانش سودمند و ترک گناه است.^{۲۹} کوتاه آنکه مسجد با ساخت جامعه‌ای کوچک می‌تواند شهروندانی نیک و والا‌مرتبه برای جامعه‌ی بزرگ اسلامی آماده کند.

منبع: مرکز رسیدگی به امور مساجد

^{۲۶} . شیخ حر عاملی، محمدبن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل الشریعه، قم، مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، ۱۴۰۹ ق، ج ۵، ص ۲۹۷.

^{۲۷} . همان، ص ۲۰۳.

^{۲۸} . نوری، میرزا حسنی، مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام) لاحیاء التراث، ۱۴۱۴ ق، ج ۳، ص ۳۵۵ و ۳۶۳.

^{۲۹} . صدوق، ابوجعفر محمد، الخصال، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۴۰ و ج ۳، ص ۴۸۳.